

TÜRKÇELEŞTİRME ÇALIŞMALARINDA GÖZDEN KAÇANLAR

Hamza ZÜLFİKAR

Türk Dil Kurumunun kurulduğu 1932 yılı ve sonrasında Türkçeleştirme çalışmaları, daha çok Osmanlı Türkçesinden gelen kelime ve terimler üzerinde sürdürülmüş, Osmanlı Türkçesindeki yapıya paralel olarak şahıs, şahsi, şahsen üçlüsü, *kişi, kişisel*, biçiminde Türkçeye aktarılmış; bu aktarmada şahsen'e bir karşılık bulunmamış. Bazen de bu üçlü yapı korunmuş, yalnızca eke denk gelen Türkçe bir ek bulmakla yetinilmiş. Şöyle ki *mantık* dilde korunurken *mantıki* için -çe ekiyle *mantıkça* yapılmış. Dilde *mantık* yanında *mantıken* de korunmuştur. *Türkçe Sözlük*'te bugün *mantık, mantıkça, mantıken* maddeleri yer alır.

On yıllık ilk çalışmalarda Türkçenin ek ve kök imkânları ortaya konulmadığından verilen örneklerde görüldüğü gibi sistemli, yöntemli bir yol tutturulamamıştır. Günümüzdeki genel görünüme baktığımızda söz konusu ettiğimiz bu üçlü yapıdaki zarf biçimler sınırlı olarak ya *zahiren* örneğinde olduğu gibi *görünüşte* ya *istinaden* örneğinde olduğu gibi *dayanarak* ya *kıyasen* örneğinde olduğu gibi *kıyasla, kıyas yoluyla* veya *aklen* örneğinde olduğu gibi *akılca* gibi değişik kelime ve eklerle karşılanmaya çalışılmış. *Görünüşte* sözlükte bir madde sayılmış, tanımlanmış ama *kıyasla, dayanak* sözlükte madde başı olamamış.

Bu durum yalnızca kelime ve terim düzeyinde kalmamış, özellikle ekler ve eklerin kelimeye kattıkları anlam incelikleri gereği gibi ele alınmamıştır. Görev bakımından ad, sıfat, zarf birlikte düşünülmemiş, yabancı kökenli olanların Türkçeleştirilmesinde denklik açısından aksamalar, boşluklar oluşmuş. Örnek olarak *fert, ferdî, ferden* kelimelerini alalım. Bunlardan ilki cümlede ad, ikincisi sıfat, üçüncüsü zarftır. Türkçeleştirilirken ilk ikisi bi-

rey, *bireysel* olarak karşılanmış, üçüncüsüne yani *ferden* kelimesine gelince buna bir karşılık bulunamamıştır. *Ferden* sözü kullanımda *birey olarak* biçiminde karşılanmaya çalışılmış. *Türkçe Sözlük*'te *fert*, *ferdî*, *ferden* kelimelerinin yanı sıra alfabetik sırada *birey*, *bireysel* kelimeleri de yer almış ve *birey*, *bireysel* kelimeleri *fert*, *ferdî* kelimelerine karşılık olarak gösterilmiş, *ferden* zarfına gelince sözlüklerde bunu karşılayan Türkçe kökenli bir kelime verilmemiş. *Fertçe* biçimi bile kabul görmemiş. Sözlük yazarları, *ferden*'i *fert olarak*, *birey olarak* tanımlamış. Türkçe bir kelimeyle karşılamada bu hane boş kalmıştır. Bu durum aynı yapıdaki *ilim*, *ilmî*, *ilmen*; *hukuk*, *hukuki*, *hukuken*, *şekil*, *şeklî*, *şeklen* gibi pek çok kelimedede de yaşanmış, *bilim*, *bilimsel* ...; *yasa*, *yasal* ...; *biçim*, *biçimsel* ...örneklerinde olduğu gibi zarflara bir karşılık gösterilmemiştir.

Bu arada ilgi çekici durumlar meydana gelmiş. Örnek olarak bir an için dilimize *istinaden*, *binaen* kelimelerinin geldiğini düşünelim, bunların her ikisini de *dayanarak* sözüyle karşılıyoruz. *Dayanarak* ise aldığı *-arak* eki dolayısıyla sözlüklerde maddesi yapılamıyor.

Bugün *acilen*, *alenen*, *aynen*, *cebren*, *cevaben*, *cidden*, *cümleten*, *dâhilen*, *dinen*, *esasen*, *ferden*, *fikren*, *fiilen*, *gyaben*, *hâlen*, *haricen*, *hassaten*, *hitaben*, *hükmen*, *idareten*, *ismen*, *istinaden*, *itibaren*, *izafeten*, *kâmilen*, *kanunen*, *kasten*, *katiyen*, *kazaen*, *kerhen*, *kıyasen*, *külliyen*, *maddeten*, *manen*, *mealen*, *meburen*, *mahallen*, *muvakkaten*, *müsteniden*, *nadiren*, *nakden*, *naklen*, *nispeten*, *resen*, *sarahaten*, *siyaseten*, *şahsen*, *şifahen*, *şeklen*, *tahriren*, *takriben*, *tamamen*, *tekiden*, *tesadüfen*, *tercihen*, *vekâleten*, *zahiren* gibi zarf biçimlerin pek çoğu sözlüklerimizde yaşamakta, bunlara gösterilmiş bir karşılık bulunmamaktadır. Üstelik *itibar*, *itibari*, *itibaren* örneğinde olduğu gibi bu yabancı kökenli kelimeler değişik anlamlar kazanmıştır. Bazılarına gösterilen karşılıklar ise isabetli olmamıştır. *Gerçekten*, *hakikaten*'in karşılığıdır. *Cidden*'e de gösterilen karşılık *gerçekten*'dir. *Fiilen*'in bir anlamı da *gerçekten* sözü ile karşılanmış. Bu zarf biçimlerinin arasında herhâlde sıklık bakımından en çok geçen *aynen*'dir. Sık sık kulaklarımızı tırmalayan bu tasdik sözü özellikle gençler arasında çok kullanılıyor. *Olduğu gibi* biçiminde verilmiş olan karşılık da bu tasdik sözünün anlamını yeterince karşılamamıştır.

Ad, sıfat ve zarf üçlüsü Batı kökenli *science*, *scientific*, *scientifically* kelimelerinde geçerlidir. İlim, ilmî, ilmen demek olan bu kelimeler Doğu kökenli üçlü biçimlerle örtüşür. Zarf biçimindeki kelimedede yer alan ve ten-

vin diye adlandırılan Arapça *-en* ekinin karşılığı İngilizce kökenli kelimedede *-ally*'dir. İngilizce sözlükler söz konusu kelimelerin ad, sıfat ve zarf biçimlerini birlikte alır. Türkçeye gelince bu üçlü yapının zarf biçim sözlükte bulunmaz. Fransızca sözlüklerde de bu üçlü biçimi *science*, *scientifique*, *scientifiquement* olarak buluyoruz.

Türkçeleştirme çalışmalarının başladığı yıllarda yabancı kökenli ad ve sıfat biçimleri üzerinde durulmuş, bunların Türkçede hangi kelimelerle karşılanacağına örnekler verilmiş ama zarf olan biçimler ele alınmamıştır. Aslında aksama bu tarihlerde başlamış. Örnek olarak Türk Dil Kurumunca 1934 yılında yayımlanan *Türk Dili* dergisinde Ahmet Cevat (Emre) *science*, *scientifique* kelimelerini el almış, bunların zarfına değinmemiş. Ahmet Cevat Emre, bu makalede daha çok *science* kelimelerinin kökeni hakkında bilgi vermiş, makalenin sonunda *science*, *scientifique* ile ilgili olarak şunu söylemiş:

“ ... Buna göre “bilim” *science* a tahsis edilebilir. ... *science* a bilim, bilik isimlerinden biri tahsis edilebilir... bilim, *science* olursa *scientifique* mukabili de bilimlik olur (39. s.). Açıklamada görüldüğü gibi 1934 yılında bu kelimenin sıfatı için henüz *-sal* (*-sel*) ve *bilimsel* gündemde değildir.

H. Tahsin Banguoğlu'nun 1942 yılında yazdığı *Arapça Zarfları Türkçeleştirebiliriz* adlı yazısında bazı örnekler üzerinde durmuş. “Biz Arapçadan o isimleri ve sıfatları alırken onların zarf şekillerini de birlikte almışız. Bu suretle zarf şekli Osmanlıcaya girmiş.” biçiminde bir tespitte bulunmuş (*Dil Bahisleri* 102. s). H. T. Banguoğlu aynı yazısında “Şimdi bu eki atıp o isimlere ve sıfatlara Türk eklerini getirirsek bu zarfları bir derece Türkçeleştirmiş olacağız ve dilimizi yabancı bir iştikak kaidesinden kurtaracağız. Biz bu işi bazen fiil köküne *-erek* ekini getirmek suretiyle yapıyoruz” dedikten sonra *-en* tenvin eki için *fikren*, *fikirce*; *ferden*, *fertçe*; *tahminen*, *tahmince* örneğinde olduğu gibi *-ca* (*-ce*, *-ça*, *-çe*) ekini karşılık olarak göstermiş. H. T. Banguoğlu, *-ca* (*-ce*, *-ça*, *-çe*) ekinden başka *ile* bağlacının ekleşmiş şekli olan *-la* (*le*)'nin de *-en* tenvin ekini karşılayacağını bildirmiş ve şu örnekleri vermiş: *kıyasen*, *kıyasla*; *itibaren itibarla*: *atfen*, *atıfla* vb. Söz konusu üçlü biçimin zarfı burada ad ve sıfatla birlikte ele alınmış. Hocamızın o gün önerdiklerinden *tamamiyle* dilde yerini bulmuştur. Ancak *tamamiyle* sözünü bugün uyuma sokarak *tamamıyla* biçiminde kullanıyoruz (*Yazım Kılavuzu*). Aynı yapıda *dolayısıyla* kelimesi var. *Tamamıyla*, *dolayısıyla* gibi *ile*'nin ekleşmiş biçimi olan *-la* (*-le*)'den yararlanıp bunları *Türkçe Sözlük*'te birer madde başı yapabiliriz. *Dolayısıyla* ve *külliyen* karşılığı *tamamıyla* nasıl

birer sözlük maddesi yapılmışsa diğerlerinden birkaçı da *-la (-le)* ekiyle kurulup sözlüklere birer madde başı olarak girebilirdi.

Türk Dil Kurumunun 1945 yılında yayımladığı *Türk Dilbilgisi* adlı eserde Ahmet Cevat Emre de *ile* bağlacını *le takısı* adıyla bir ek gibi ele almış, *dalgalarla boğuşmak* gibi örnekler vererek *-la (-le)* 'nin zarf görevinde kullanılabileceğini belirtmiş ama bunu *-en* tenvir ekiyle irtibatını kurmamıştır (356. s.).

Cumhuriyet Dönemi'nin ilk yıllarında yabancı kelimeleri Türkçeleştirme çalışmalarında ad köklerine gelerek zarf yapan Arapça kökenli *-en* eki ele alındığında nedense tarihî dönemlerde bu eki karşılayabilecek ekler de akla gelmemiş, *-layu (-leyü)* ve bunun *-n* araç durumu ekiyle genişletilmiş, biçimi olan *-layın (-leyin)* ekinden yararlanılmamış. Kaşgârlı Mahmud, *Divanü Lugatî't-Türk* (Ahmet B. Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu, 62. s.) adlı ünlü eserinden şu örneği alalım:

Öpkem kelip uğradım

Arslanlayu kökredim

Alplar başın togradım

İmdi meni kim tutar

Öpke bugün öfke, *togramak* bugün doğramak, *imdi* bugün şimdi olmuş. Parçada geçen *arslanlayu* bir zarftır. *Arslan* kelimesinde yer alan *-layu* eki, *-layı (-leyi)* biçiminde uyuma uygun hâle getirilebilir. İlmen *bilimleyin, bilimleyi; ferden, bireyleyin, bireyleyi; şeklen, biçimleyin, biçimleyi* birer madde başı olabilirdi. Böylece sözlüklerde bu hane boş kalmazdı. Söz konusu ek, o heyecanlı dönemde dile kazandırılabilirdi. Bugün de yazarlar yeri geldiğinde bu ekten yararlanmalıdır.

Öte yandan Eski Anadolu Türkçesinde aynı görevde *-cılayın* (çileyin) eki var. “Bizim gibi” anlamında *bizcileyin* örneğini verelim. Kaynakta *Bizcileyin açlığa ol döye mi?* “O bizim gibi açlığa dayanır mı?” biçiminde geçmektedir. *-cılayın* (-çileyin) eki canlandırılabilseydi bugün *gibi* edatıyla ifade ettiğimiz birçok kavram, kelime değeri kazanır ve sözlüklerde birer madde başı olabilirdi.

Tarihe terk edip yararlanmadığımız daha başka ekler var. Bunlardan bugün ihtiyacını duyduğumuz bir ek de küçültme, karşılaştırma zarfları yapan *-rak (-rek)* ekidir.

Birkaç örnekle Türkçeleştirme yolunda dildeki bir boşluğu dile getirirken Türkçenin ek, kök yapısıyla ilgili imkânlardan yeterince yararlanılmadığını belirtmek istiyorum. Bu durum biraz da kural tanımamaktan, etraflı düşünmemekten, belli ekler üzerinde yoğunlaşmaktan kaynaklanmıştır. Geçen 1932-1982 yılları arasında bu üçlü biçimlerin Türkçeleştirilmesinde ciddi bir çaba gösterilmemiş. Yapılan bazı düzenlemeler, türetmeler öğretilemediğinden, eğitimde yer almadığından *ferdî* için türetilen *bireysel* ile şahsi için türetilen *kişisel* birbirinin yerine kullanılabilir, biri diğerinden ayırt edilemiyor. 1965 yılından bu yana tanık olduğum gelişmelerde işin kolayına kaçılmış, türetilen karşılıklar gereği gibi öğretilip yerinde kullanma sağlanmamıştır. Bir örnek için önerilen *-sal (-sel)*, bütün sıfatların Türkçeleştirilmesinde kullanılmış; hatta *para*, *mezhep*, *maden* gibi kelimelerin yabancı olduğuna bakılmaksızın Doğu ve Batı kökenli kelimelere de getirilmiş. *Parasal*, *mezhepsel*, *madensel* genel dilde kullanılır olmuştur. Adlara getirilen *-sal (-sel)*, kural tanımadan *işitsel*, *görsel* gibi fiil köklerine de getirilmiş. Bu tür örnekleri türetmede sarf edilen olağanüstü çaba söz konusu ettiğimiz bu üçlü biçimden zarf olanlarda gösterilmemiştir.

